

ABBASÎ HALİFESİ MEHDÎ DÖNEMİ (169-185/775-785) ÜZERİNE BAZI MÜLAHAZALAR *

Faruk Ömer
Çev. : Mehmet Ümit **

İslam Tarihinde din ve siyasetin birbirinden ayrılmazlığı yaygın bir durumdur. Bu nedenle bir halifenin dinî politikası, dönemin hakim eğilimleri bağlamında incelenmelidir.

Mehdî'nin dinî politikası onun Sünnîliği kabulünü, sapıklara zulmünü ve Müslüman olmayanlara karşı tutumunu içerir.

a. Mehdî ve Sünnîlik

Abbâsîler, yönetimlerinin ta başından itibaren kendilerine *Sünnet* taraftarları ve Emevîler'in bozduğu Sünnîliği (Orthodoxy) eski saf haline getirenler görüntüsü verirler. Mehdî'nin dinî siyaseti, selefi Mansûr'un kinin doğal bir gelişimidir.¹ Bu siyaset, siyasî bir silah olmaktan daha az bir dinî politika olarak tanımlanabilir. Abbâsîler tarafından *Sünnetin* konumunun yükseltilmesi, gerçekte, dinî-siyasî düşmanlara ya da muhalif akımlara karşı mücadelede bir yöntemdir.

Abbâsî Halifesi, hem İslamî dindarlık ve uyum üzerine artarak vurgu yaptı hem de Hilafetin işlevindeki dinî unsur üzerine vurgu yaptı.² Mehdî Bu politikaya uygun olarak bir takım dinî icraatlarda bulundu. *Rusafe'* de büyük bir cami yapıldı. Mekke ve Medine'deki kutsal mekanlar, yeniden inşa edildi ve genişletildi. Basra Camisi onarıldı. Irak ve Hicaz arasındaki yollar, su kuyuları açılarak

* Bu makale, Mehdî döneminin sadece iki yönüyle ilgilidir; birincisi dinî politika, ikincisi politikada vezirlerinin rolü.

Bu metin, Faruk Ömer'in *Arabica* (E.J. Brill, Tome XXI, Fascicule 2 (1974), ss. 139-150)'de yayımlanan "Some Observations on the Reign of the 'Abbâsîd Caliph al-Mahdî 169/775-185/785" başlıklı makalesinin çevirisidir. Metinde Faruk Ömer'in meşhur kısa isimleriyle verdiği yazar, kitap ve makale isimleri tarafımızdan tamamlanmıştır.

** Dr. Öğretim Görevlisi., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

1 Bk. H. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, London 1962, ss. 10 vd. ; B. Lewis, *The Arabs in History*, London 1950, s. 85.

2 B. Lewis, *age*, s. 10; amlf, "Government", *C.M.H.* , 1966, ss. 639 vd.

ve işaretler konularak daha kullanışlı hale getirildi.³

Onun Sünnî dinî politikasının diğer bir göstergesi, Hicaz halkına duyduğu büyük ilgidir. Görünen o ki Mehdî, 145/762-3 yılındaki Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye isyanı sonrasında kesilen *atâ'* yı yeniden başlattı. Bağdat ve Mekke arasındaki Hac yolunun bakım ve idaresinden sorumlu olan resmî bir müfettiş atadı. Hatta Medine'ye Halifenin bizzat kendisi tarafından doğrudan atanan şehrin ilk kadısı olan bir kâdı atadı ve *Ensâr'* dan (Medine halkı) beş yüz kişiyi seçerek bunları kendisini korumaları ve desteklemeleri için Irak'a getirtti. *Ensâr*, sık sık verilen ihsanlarla geçimlerini sağladıkları bu düzenli ödenekle özel bir statü elde etti ve bunlara Bağdat'ta *iktâlar* (*qatî'a*) tahsis edildi. Mehdî, Mekke'ye Hac münasebetiyle geldiğinde, Mekke ve Medine halkına büyük miktarda para, giysi ve hediyeler dağıtarak cömertliğini gösterdi. Yine, daha önce Mansûr tarafından mülklerinin büyük bir kısmı müsadere edilen bazı Alioğulları ve diğer muhaliflerine arazilerini geri verdi.⁴

Halife, Şu'be, İbn Ebî Zi'b, Süfyan-ı Sevrî ve İbrahîm b. Edhem gibi *Ashâb-ı Hadis'*i de himaye ve teşvik etti. Ayrıca *Dîvân-ı Mezâlim'*e başkanlık etti ve vatandaşlar tarafından divana getirilen davalara baktı.⁵

b. Zındıklara İşkence Edilmesi

Mehdi dönemi, zındıkların büyük işkence dönemi idi. Bu, bir yanda Müslüman otorite diğer yanda eski gnostik ve Maniheizt kültleri canlandırmaya çalışan belirli gruplar arasındaki bir mücadele idi. Bu mücadele kendisini, Abbasi otoritesinin çeşitli sapkın faaliyetleri ezmek için kurduğu bir çeşit engizasyon gibi resmi bir kurumda gösterdi. O, aynı zamanda bir dereceye kadar Müslüman teolojisini etkileyen polemik literatüründe⁶ görünür.

Zındıklık (*Zendeka*), Alioğulları ve Fârisî isyancıların politik hırsı ile bir tutulur oldu. Halifeler sadece siyasî güvenlikleri uğruna, büyüyen sapkınlığa karşı uygun önlemleri alma zorunluluğunu hissettiler.⁷

3 Bu icraatlar için bk. örneğin: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târihu'l-ümem ve'l-mulûk*, Kahire 1966, c. III, ss. 483, 486, 535; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî (281/895), *Ahbâru't-tvâl*, s. 382; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus el-Caşşiyârî (331/942), *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 41; Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, c. I, s. 6; Ebû'l-Hüseyn Ali b. Hüseyn Ebû'l-Ferec el-İsfehânî (356/967), *Eğâni*, c. III, s. 94; Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî (ö.292/904), *Târih*, c. II, ss. 476-477.

4 Bk. F. Ömer, "The Composition of the Early Abbasid Support", *B.C.A.*, 1968.

5 Taberî, *Târih*, c. III, ss. 581-582.

6 Bk. Vajda, "Les Zindîqs en pays d'İslam", *R.S.O.*, (1938), c. XVII, ss. 173 vd.

7 Miah, *The Reign of al-Mutavakkil*, London, University Press, ss. 108 vd.

Zındıklık terimi,⁸ İslam'a uymayan hemen hemen bütün dinî eğilimleri, daha özel olarak dualist *senevî* veya Maniheizt eğilimleri ihtiva eden geniş kullanım alanı olan muğlak bir terimdi. Pehlevî İran'ında *Zındık*, başlangıçta, bir kısım iyiliklerin Ehrimen ve şeytanlardan geldiğine inanan sapkındı. Sasanîler döneminde bu kavram, Mani ve daha sonra söylendiği şekliyle Mazdek sapkınlığı ile karakterize olmuş görünmektedir. Aynı zamanda İran'da II. Yezdücerd'in hakimiyetinde resmileşen Zerdüştilik öğretisi de ortaya çıktı. Gerçekte terim, Sasanîler döneminde asketik tabiattan çeşitli sapmaları, fakat özellikle Maniheizm'den sapmaları göstermek için kullanılmıştır. İslam döneminde *Zındıklık*, Maniheizt ve bazı Mazdek mezheplerinde yaygın dualist prensibi içerecek şekilde genel bir kavram haline geldiğinde kendisinin Maniheizt kökeninden asketizmin bir nüansını içinde bulundurdu. İlk zamanlarda, *Zındıklığın* asketik unsuru sadece bir sembol olarak görüldü,⁹ öyle ki, *Zındık* kelimesi kısa süre sonra, Beşşâr b. Bürd, Sâlih b. Abdilkuddus gibi belirli liberaller veya hür düşünürler ile belirli bağımsız *Mütekellimûna* atfedildi.

Daha başlangıcından itibaren *Zındıklar* olarak tanımlanan şahıslara sapkınlık atfetmek güçtü. Bu terim,* bazen davranışlarında dinin emirlerini yerine getirmeyen ve *Muğlar*¹⁰ olarak bilinen kimselere de atfedildi. Örneğin İbnü'l-Mukaffâ, *Zındık* olma gerekçesiyle idam edildi. Fakat terimin kullanılışındaki muğlaklık, bu mahkumiyetin doğruluğunu araştırmayı zorlaştırmaktadır.

Gerçekte *Zındıkların* hapsedilmesi, Mansûr döneminde başladı. Halife

8 Bk. *El(1)*, (*Zandaqa*). [*Zındıklık* kavramı ve kullanım alanıyla ilgili olarak bk. Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev.: Ayşe Meral, İstanbul 2002, ss. 15-23. çev.:]

9 Massignon, *La passion d'al-Hallağ, martyr mystique de l'Islam*, Paris 1922.

* *Zındık* terimiyle ilgili olarak bk. Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa (ö.940/1534), *er-Risâle fi tahkiki lafzi'z-zındık, Resâil-i İbn Kemal*, neşr.: Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, İstanbul 1316/1898), içinde c. II, ss. 240-249; Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, ss. 25 vd.; Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 6-15. çev.:

10 Dawood, *A Comparison Study of Arabic and Persian Mirrors for Princes*, Doktora tezi, University, 1965. [Muğlar, Mazdaizm'in din esas, ayin ve geleneklerini bilen kahinlerdir. Din âdab ve merasimi hakkındaki eserler bunlar tarafından korunduğundan onlar kendilerini Mazdaizm'in gerçek temsilcileri olarak görmekteydiler. Bu temsilcilik ırsî idi. Yani Muğ olabilmek için mutlaka Muğ oğlu olarak dünyaya gelmiş olmak gerekiyordu. Yoksa dinî âdab ve gelenekleri ne kadar iyi bilirse bilsin, Muğ soyundan gelmeyen bir kimse Muğ olamazdı. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi –En Eski Çağlardan İran Seferine Kadar-*, Ankara 1987, c. I, s. 298; Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara 2003, s. 20, Dipnot: 56. çev.:]

Mansûr, oğluna *Vasiyet*'inde,¹¹ halefini *Zındıklık* tehlikesine karşı uyardı ve ona bunun kökünü kazımasını emretti.

Mehdî döneminde *Sâhibu'z-Zanâdika*'nın kontrolünde düzenli bir soruşturma birimi kuruldu.¹² Kaynaklarımız bu kurumun sorgulama metodu ve personeli hakkında yeterli bilgi sağlamamaktadır. Her halükarda onların sunduğu tablo, muğlaklıktan uzaktır.

163/780 yılında Bizans'a karşı düzenlenen bir sefer münasebetiyle Halife Mehdî Halep'e geldi. Orada *Muhtesib* ve *Sâhibu'z-Zanâdika* Abdulcebbar'a *Zındıkları* tutuklamasını emretti. Onlar, kendilerinden bazılarını idam eden ve kitaplarını yırtan Halifenin huzuruna getirildi.¹³ Halifenin *Zındıklara* karşı bu tavrı, sertleşerek ve daha sistematik bir tarz alarak devam etti. *Sâhib* veya *Ârif ez-Zenâdika* bürosu,* rivayetlerde sıkça zikredildiği üzere faaliyetleriyle düzenli ve resmi bir kurum haline geldi.

İsfehânî'ye göre, şüpheli bir şahısla ilgili bir şayia *Sâhibu'z-Zanâdika*'ya ulaştığında o, şüpheli şahsı gözleyerek araştırmasına başladılar.¹⁴ Eğer soruşturmacı ikna olursa, şüpheli tutuklanır ve kendisini inançları hakkında sorguya tabi tutan ve tövbe etmesini isteyen Halifenin huzuruna getirilirdi. Eğer reddederse, hükmü infaz edilir ve darağacında asılırdı.

Kaynaklar, Mehdî döneminde *Zındıkların* zulme uğramasıyla ilgili bir çok rivayet aktarır. Taberî'ye göre¹⁵ Dâvud b. Ravh b. Hâtim, İsmâil b. Süleyman b. Mücâhid, Muhammed b. Ebî Eyyûb el-Mekkî ve Muhammed b. Tayfûr 166/782-783 yılında *Zındıklık* suçuyla tutuklanmışlardır. Onlar, bunu itiraf ettiler. Halife, yemin ederek vazgeçmelerinden sonra onları serbest bırakmıştır.

Hâşimî ve diğer itibarlı ailelerin üyeleri de *Zındıklık* ile suçlandılar. Hâşimîlerden Ya'kûb b. Fadl, kızkardeşi, Dâvud b. Ali'nin oğlu *Zındıklar* olarak Mehdî'nin huzuruna getirilmişlerdi.¹⁶ Halife, bir Hâşimîyi öldürmeyeceği yeminine bağlı kalarak onları hapsetti. Davud b. Ali'nin oğlu hapisanede öldü. Ya'kûb'a gelince, Halife Hâdî onu boğdurdu. Ya'kûb'un kız kardeşi kendi itira-

11 Taberî, *Târîh*, Kahire 1966, c. III, ss. 102 vd. ; Faruk Ömer, "Wasâya al-Mansûr", *Mecelletü'r-Risâleti'l-İslâmiyye*, Bağdat 1969.

12 Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Eğânî*, c. III, s. 72; Taberî, *Târîh*, c. III, s. 519.

13 Taberî, *Târîh*, c. III, s. 499.

* *Sâhib* veya *Ârif ez-Zenâdika* ile ilgili olarak bk. Melhem Chokr, İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında *Zındıklık* ve *Zındıklar*, ss. 35-36. çev.:

14 Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Eğânî*, c. III, ss. 72, 147; c. XII, s. 89; Aynı zamanda bk. Taberî, *Târîh*, c. III, ss. 517, 549, 588.

15 Taberî, *Târîh*, c. III, s. 517.

16 *Aynı eser*, c. III, s. 549.

fına göre, işkenceyle ölen babasının etkisiyle bu fikirleri benimsemişti.

Zındıklık suçlaması, daima dinî gerekçelerden kaynaklanmıyordu. Ebû Ubeydullah'ın oğlunun durumu, idamında dinî olmaktan ziyade siyâsî gerekçelerin olduğunu kanıtlar.¹⁷ Mehdî, Rebî' b. Yûnus ve saray *Mevâlisî* tarafından Ebû Ubeydullah ve oğluna karşı kışkırtıldı. Onların vezir Ebû Ubeydullah'ı yetersizlik, dürüst olmama ve dinî gevşeklikle suçlamaya güçleri yetmedi. Bu yüzden oğlunu *Zındıklıkla* itham ederek Ebû Ubeydullah'ı gözden düşürmek istediler. Tarihî rivayetler, Ebû Ubeydullah'ın oğlunun ne isminde ne de onun idam yılında mutabık olmasalar da, onun idamının Halifenin huzurunda boğdurularak olduğu kesindir. Rebî' halifeye, Ebû Ubeydullah'a oğlunu kendi elleriyle öldürmesini emretmesini tavsiye etse de baba bunu yapamazdı. Sanık, son anda hatalarından vazgeçme eğilimi göstermesine rağmen idam edildi. Ebû Ubeydullah'ın oğlunun idamı, pek çok sansasyona yol açtı. Ebû Ubeydullah'ın oğlu bir *Zındık* olmuş olabilir. Fakat bu hususta Rebî'yi tahrik eden neden, tamamen politik ve kişiseldi.¹⁸

Diğer pek çokları da *Zındıklıkla* suçlanmıştı. Mehdî döneminden bahseden kaynaklarımız, onlardan bazılarının isimlerini şöyle verir:¹⁹

Ali b. Halîl, Selm b. Hâsir, Beşşâr b. Bürd, Muhammed b. Ali el-Cihânî, İshak b. Halef, Ebû İsâ el-Varrâk, İbn Seyyebe, Ali b. Sâbit, Abdullah b. Ebî Ubeydullah, Davud b. Revh b. Hâtim, İsmail b. Süleyman b. Mücâhid, Muhammed b. Ebî Eyyûb el-Mekkî, Muhammed b. Tayfûr, Yezid b. el-Fayd, Yûnus b. Ebî Ferve, Sâlih b. Abdulkuddûs, Abdülkerim b. Ebi'l-Avce, Hammâd Acred, Mutî' b. İyâs, Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Hârisî, Ya'kûb b. el-Fadl el-Hâşimî, karısı ve kız kardeşi, Dâvûd, Ali'nin oğlu.

Şayet bir kimse bu kimselerin bireysel durumlarını ve öteki şüphelileri incelerse *Zındık* teriminin önemli ölçüde yaygınlaştığını ve Maniheistler dışında diğer kurbanları da ihtiva ettiğini anlar. Gerçekte onların bir çoğu iyi Müslümanlardır; fakat politik ya da şahsî sebeplerden dolayı kurtulunması gereken

17 Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Eğânî*, c. XXI, s. 122; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö.346/957), *Murûcu'z-zehb ve me'âdinu'l-cevher*, thk. Charles Pellat, Beyrut 1973, c. VI, s. 232; Taberî, *Târîh*, c. III, ss. 490, 517; Ebu'L-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân* (Wüstenfeld), c. III, s. 840; Vajda, *agm*, ss. 187 vd.

18 *Eğânî* Mehdî'nin, vezirin oğlunun dindar olmayışıyla ilgili Rebî'nin verdiği bilginin gerçek nedenini anladığını aktarır. Üstelik aynı yazar, Ebû Ubeydullah'ın oğlunu aklı yönden dengersiz olarak sunar.

19 Bk. Vajda, *agm*, ss. 181 vd. [Mehdî döneminde Müslüman olup, zındıklıkla suçlanan şahıslarla ilgili olarak bk. Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, ss. 102-118. (çev.)

kimselerdi.

Ebû Ubeydullah'ın oğlunun durumu bir örnektir. Ebû İsa el-Varrâk, Beşşâr b. Bürd, Mutî' b. İyâs gibi diğerleri aşırı ya da ılımlı ilk Alevî öğretilere sahiptiler. Sâlih b. Abdulkuddûs, Ebân el-Lâhicî ve Beşşâr b. Bürd²⁰ gibi diğer bazıları, ya şüphecilikleri ya da Şu'ûbî fikirleri sebebiyle dikkat çekmişlerdi.

Halife Mehdî, oğlu Hâdî'ye *Zındıkların* kökünü kazınmasını vasiyet etmeyi unutmadı ve şöyle dedi:

"Ey Oğul, eğer halife olursan, bu güruha yani 'isâbe'ye (o, Mânî'nin takipçilerinden böyle bahsederdi) karşı katı ol. O, zahiren insanları dinsizlikten kaçınmaya, bu dünyada asketik bir hayat sürüp gelecek yaşam için çalışmak gibi güzel şeyleri yapmaya çağıran bir fırkadır. Bunlardan hareketle o grup, insanları et yemekten²¹ kaçınmaya, ritüellerin kaldırılmasına, günahattan ve kötü alışkanlıklardan kaçınmak bahanesiyle hayvanları öldürmemeye sevk eder. Buradan birisi ışık diğeri karanlık olan iki prensip kültürüne inanmaya sevk eder. Sonra kız kardeşleri ve kızlarıyla evlenmelerine, şarapla yıkanmalarına,²² karanlığa saptıktan kurtarıp ışığın aydınlık yoluna sevk etmek için yollardan çocuk kaçırmaya izin verir.

Bu fırkaya karşı darağaçları kur ve onlara karşı kılıcını çek. Onları cezalandırarak ortağı olmayan Allah'a yaklaştır. Rüyamda beni iki kılıçla kuşatan ve bu iki prensibe inananları öldürmemi emreden atan Abbâs'ı, gördüm. On aylık idaresinden sonra -râvî devam eder- Mûsâ şu deklarasyonda bulundu: 'Eğer Allah beni sağ bırakırsa, hiçbir mensubu kalmayana dek bu grubun tamamını yok edeceğim'. Onun, bin hurma ağacının gövdesinin 'darağacı olarak' kullanılmasına hazır olmasını emrettiği söylenir."²³

20 Beşşâr b. Bürd gibi bir şahsın dine karşı gerçek tutumunu tespit etmek kolay değildir. Birbirine çelişen rivayetler, Beşşâr'ın ne dinî kanaatlerine ilişkin muntazam bir karakter sunar ne de sapkın öğretilerinin açık bir delilini takdim eder bir intiba verirler. O muhtemelen bir dinden diğerine kolayca boyun eğmeyecek kadar septikti/şüpheliydi. Aynı şekilde Sâlih b. Abdulkuddûs da *Zındıklıkla* suçlandığı için boynu vuruldu. Onun manzum özdeyişlerinin baştan sona bir incelemesi, onda sapkın öğretinin bir eserinin olmadığını gösterir. Onun bir *mütekellim*, *sâhibu'l-felsefe*, *hakîmu'ş-şuarâ* olarak tanımlanması doğrudur, fakat onun *Zındık* olduğunu çağrıştıracak hiçbir delil yoktur. O, İslâmî fikirlere ve bütün bunların ötesinde âlim-i mutlak ve kâdir-i mutlak Allah'a bütün şüphelerden uzak bir şekilde inandı. Örneğin o, şöyle der: "Bir gün gelir de zaman (dehr) ile yalnız kalırsan tek başıma kaldım deme, üzerimde bir gözeten var de. Sanma ki Allah bir an bile gaflettedir, zira O'na gizli olan hiçbir şey yoktur." Goldziher, "Sâlih b. Abd al-Quddûs", *I.C.O.*, London 1893, sayı: II, s. 118.

21 Burada asıl metinde 'temiz suya değmekten kaçınmaya' ibaresi de vardır. Bk. Taberî, *Târîh*, c. III, s. 588. (çev.)

22 Orijinal metinde *el-İğtisâl bi'l-Bevl* (sidikle yıkanmaları) şeklinde geçer. Bk. Taberî, *Târîh*, c. III, s. 588. (çev.).

23 Taberî, *Târîh*, c. III, s. 588.

Fakat o, bu ilanı yaptıktan iki ay sonra öldü.

Zimmîlere Karşı Tutumu

Halifelerin bu yeni politikasının, sonradan *Sünnet ve Cemâ'at* olarak adlandırılacak olan resmî bir devlet *Mezhebi* kurma eğiliminde olduğu söylenmiştir. Gerçekte bu, Halife'nin, İslamî dindarlığa artan vurgusunu ortaya koyan ve *Zimmîlerin* konumunu zayıflatan çabasının altında yatan sebepti. Diğer taraftan Hıristiyanların, Müslüman Suriye ve Cezîre eyaletlerine sınırdaş olan Bizanslılar tarafından kolaylıkla istismar edilebileceği de hatırlanmalıdır. Lübnan'da ayaklanan Hıristiyanlar, Bizans idaresine sığınmaya alıştılar.²⁴ Cezîre'nin Abbâsî valisinin oradaki bütün Müslümanlara Müslüman olmayanlardan ayırt edilmesi için *sevâdî* giymelerini emretmesi muhtemelen bu sebeple idi.²⁵

Doğal olarak bu durum, Müslüman Devleti savunmaya geçmeye ve bir şekilde *Zimmîleri* idaresi altındaki paylaşılan alanların dışında bırakmaya zorladı.

Bununla birlikte Abbâsî Halifeleri *Zimmîlere* karşı daima aynı tavrı takınmadı. Mehdî'ye gelince, kullandığımız kaynakların çoğunluğu, genel bir hoşgörü tutumundan bahsederler. Bu müsamaha ve hürriyet, ünlü Nesturî patriği Timothy'nin "Apology"sinde ortaya konur. Timothy, Mehdî'yi över ve ona takdirini ifade eder. O, şöyle anlatır:²⁶

"Bana majestelerinin huzuruna kabul bahşedildi. Evvelce huzura kabul edilenlerle, düzenli olarak bazen devlet meseleleri hakkında konuşulur bazen de majestelerinin kalbine doğan bilim ve bilgi arzusu nedeniyle konuşulurdu. O, cana yakın bir kimsedir. Bilimi diğer insanlarda gördüğünde onu takdir eder ve bu yüzden gerektiğinde bana itirazlarını ifade ederdi. İlk olarak ben, kralların kralı olarak ona her zamanki saygımı gösterdim. O da benimle, kibirlilik ve kabalık kendinden uzak olduğundan kaba ve kibirli bir tarzda değil, sadece kibar ve nazıkçe konuştu".

el-Makîn'in Kroniği ve Ermeni Chevon'un Kroniği gibi diğer Hıristiyan kaynaklar yanında Müslüman kaynaklar da halifenin hürriyetçiliği ve ılımlılığını överler.²⁷ Mehdî iktidara geldiğinde muhtemelen Mansûr tarafından hapsedilmiş olan Ya'kûbî patriği George'u serbest bıraktı. Mehdî, anlayışlı ve kolay ikna edilebilir biriydi. Merv Hıristiyanları Bizans taraftarı olmakla suçlandığın-

24 Ebî'l-Kâsım Ali b. El-Hasen b. Hîbetullâh b. Abdillâh b. Asâkir (ö.571/1175), *Târîhu medîneti dimeşk*, c. V, s. 341; Ibn 'Ubeyd, *el-Emvâl*, ss. 170-1.

25 Belâzürî, *Fütûh*, c. I, s. 196.

26 Timothy, "Muhâvereh", *al-Maşriq*, 1923, ss. 359-374, 408-418.

27 Bu kaynaklarla ilgili olarak bk. Moscati, "Studi storici sul Califato di al-Mahdî", *Orientalia*, (1945), sayı: 14, ss. 302-309.

da, onların kellelerini kurtarmak için bu suçlamanın asılsızlığını ispat ederek halifenin hiddetini ve şüphelerini yatıştırmak mümkündür.²⁸ Timothy onu merhametli ve hoşgörülü bulmuştur.

Diğer taraftan bir takım Hıristiyan kaynakları kiliselerin yakılıp yıkılmasından ve Hıristiyanlara işkence edilmesinden bahsederler. Bunlar arasında en önemli ve ayrıntılı olanı, Bar Hebraeus tarafından özetlenen Süryânî Michael'in *Kronik*'idir.²⁹ Süryânî Michael, Hıristiyanlara işkencenin bir parçası olarak Maniheistlere zulmü de takdim eder. O, Mehdî'nin İslam'dan sonra inşa edilen kiliselerin yıkılmasını emrettiğini ve 163/780 yılında Halep'e geldiğinde Tenûh kabilesine mensup Arap Hıristiyanlara İslam'a girmelerini emrettiğini nakleder. Michael'in anlattığına göre onlar İslam'a girmeye işkenceyle zorlandılar.³⁰

Her halde, Michael'in Mehdî'ye düşmanlığı, sadece Hıristiyanlara zulümle değil, aynı zamanda Halifeyi ahlaksızlıkla suçlarken de apaçık ortadadır. Bununla birlikte Hıristiyanlar bazen, Abbâsî Halifeleri onların Bizans sempatisini olduğundan şüphelendiklerinde zulme maruz kalmış olabilirler.³¹ 161/778 yılında Müslümanlarla Bizans'ın savaşı Müslümanların aleyhine döndüğünde halife bizzat kendisi *Dâru'l-İslâm*'da bulunan ve Bizans zaferleri için yardım eden Hıristiyanların aleyhine döndü. Ancak bu, genel olarak hoşgörü tutumuyla nitelenen Mehdî döneminde istisnâ bir durumdu.

Yahudilere gelince, kaynaklarımız onların faaliyetleri hakkında fazla bir şey aktarmamaktadır. Ancak biz, onlardan bazılarının fizikçi ve çevirmen olduklarına dikkat çekmek istiyoruz. Diğerleri ise el sanatları ve ticaretle sivrilmişlerdir.

d. Siyasette Vezirlerin Rolü

Halife Mansûr güçlü ve muktedir bir idareciydi. Şu rivayet, onun vezirlerinin kendi başlarına etkisiz olduğuna ilişkindir. İbn Tiktaka,³² "Mansûr, kendi yar-

28 Moscati, "Nuovo Studi", *Orientalia*, (1946), sayı: 15, ss. 168 vd.

29 Michael, *Chronique*, tahk., çev.: Chabot, Paris 1904; Bar-Hebraeus, *The Chronograph*, Oxford 1932.

30 Michael, *Chronique*, c. III, ss. 478-480.

31 Mısır'da Koptüler, şiddetli baskıya ve bazen her hangi bir zaman ayaklanabilirler diye ayrıma maruz kalmıştır. Bk. F. Ömer, *Abbâsîd Caliphate*, Bağdat 1969, ss. 321-322.

32 Muhammed b. Ali b. Tabataba b. Tiktaka (709/1309), *el-Fahrî fi Âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-islâmiyye*, Kahire, ts., s. 140. Ayrıca bk. s. 127:

Bil ki Mansûr, bu devletin temellerini atan, memlekette otoriteyi sağlayan, bir takım kural ve kaideleri koyan, ırz ve namusu sağlam güvenceler altına alan ve yeni bir takım usuller ihdas eden kimsedir.

gısına ve kabiliyetine güvenerek ve vezirlerin görevlerini danışma kurulu üyeliği ile sınırlayarak, kararlarını daima tek başına alırdı. Onun güçlü kişiliği, etrafını saranları gölgelerdi.” diye anlatır.

Mansûr hayatında, oğlu Mehdî'nin Hilafet işlerinin idaresinde ona yardımcı olacak iyi niyetli öğüt veren ve yol gösteren dürüst danışmanlara ihtiyacı olduğu sonucuna varmıştır. Yahya b. Hâlid el-Bermekî ve Ebû Ubeydullah Mu'âviye, halifenin emriyle Mehdî'ye bağlandı. Halife Mansûr, onların Mehdî'nin yanında yer alacağını ve onu olumlu olarak etkileyeceklerini ümit etti.

Mehdî tahta çıktığında Ebû Ubeydullah Muaviye'yi yanında danışmanı yaptı. O, Abdullah el-Eş'arî'nin *mevlâsı* ve köken olarak Filistinliydi. Bu nedenle, bazen el-Taberânî olarak isimlendirilmiştir.³³

Onun Mehdî ile uzun birlikteliği, kişisel nüfûzunu artırdı. Ancak bu nüfûz, Ebû Ubeydullah'ın dürüst, dindar, kültürlü ve çok iyi idare kabiliyetine sahip olmasından dolayı kötü şekilde kullanılmadı. Ebû Ubeydullah'ın siyasetteki rolü açıldı. O, vezareti ve *Divanları* idaresi altında tuttu. Halifenin Danışmanı rolünde ve *Mezâlim* mahkemesinde ona yardım ediyor gözükmektedir.³⁴ Diğer taraftan pek çok rivayet, vergiye “*mukâseme*” sisteminin girişini ona atfetmektedir. O, topraktan sahip olunan araziye dayalı vergi (*harâc*) sistemini, üretim arazisine orantılı olarak verilen bir vergi türü olan *mukâseme* ile değiştirdi. Dahası, Ebû Ubeydullah *Harâc* üzerine bir çalışmanın yazarıdır.³⁵

Mûsâ el-Hâdî lehine İsa b. Musa'dan yeni bir feragat elde etmek, Mehdî tarafından Ebû Ubeydullah'ın sorumluluğuna verildi. İsa bunu kabul edince, Ebû Ubeydullah haberi bütün eyaletlere duyurdu. Birkaç yıl sonra o, Harun'u ikinci halef olarak ilan eden tek kişiydi.

Her halukârda Ebû Ubeydullah'ın otoritesi uzun sürmedi. Onun düşüşüne Rebî' b. Yûnus ve *Mevâlî** tarafından oynanan entrikalar neden oldu.³⁶ Rebî', kibir nedeniyle Ebû Ubeydullah'a düşmandı ve bu küçümseyici tutum ikinci tarafından hoş karşılandı; ancak onun gücünü kıskanan *Mevâlî*, onu uzaklaştırmayı başardı.

33 Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, ss. 482 vd. ; Taberî, *Târîh*, c. III, ss. 351 vd. ; Cahşiyârî, *Vüzerâ*, s. 141.

34 Cahşiyârî, *Vüzerâ*, ss. 142 vd. ; Taberî, *Târîh*, c. III, s. 464; Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, ts. , c. 13, s. 196.

35 *el-Fahrî*, s. 247; Loekkegard, *Islamic Taxation*, s. 124; Sourdel, *Le Vizirat*, c. I, ss. 96-97.

* İslam ve Câhiliyye döneminde *Mevâlî* kavramının anlamı ve *Velâ* türleri ile ilgili olarak bk. Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, ss. 21-32, 41-50. (çev.)

36 Bu konudaki rivayetlerle/anlatılarla ilgili olarak bk. Taberî, *Târîh*, c. III, s. 488; Cahşiyârî, *Vüzerâ*, ss. 152-153.

Bazı rivayetlere göre Rebî' ve Ya'kûb b. Dâvûd öncülüğündeki komplocular, Ebû Ubeydullah'ın oğlunun *Zındık* olduğu hususunda Mehdî'yi şüpheye düşürmeyi başardılar.³⁷ Halife, Ebû Ubeydullah'a oğlunu öldürmesini emretti. Ancak baba bunu yapamadı. Bunun üzerine oğul alındı ve başı kesildi.

Diğer taraftan Ebû Ubeydullah'ın vezirlikten düşüşü, kısmen Mehdî'nin *Mevâlî*sinin kıskançlığından dolayı idi. Mehdî üzerindeki otoritesi ve nüfûzundan dolayı Ebû Ubeydullah kendini, ona karşı Halifeyi kıskırtan *Mevâlî*nin düşmanlığının hedef tahtası olarak buldu. Ebû Ubeydullah, *Mevâlî*nin etkisini azaltmak için Mehdî'nin maiyetindeki bilgili Arapların sayısını artırarak elinden gelenin en iyisiyle mukabelede bulundu. Ancak Rebî'nin manevraları, Ebû Ubeydullah'ın dürüstlüğünden daha güçlüydü.

Onun itibarı, 161/777-778 yılından itibaren azalmaya başladı. Yetkileri Ya'kûb b. Dâvûd ve onun adamları yani "*Umenâ'*" tarafından sınırlandırıldı ve denetlendi. Taberî'nin Farsça baskısına göre: "Mehdî bizzat kendi eliyle bütün eyalet valilerine yazarak hangi daire ya da *dîvân*dan olursa olsun fark etmeksizin aldıkları bütün belgeleri dikkate almamalarını sadece Ya'kûb'un imzasını taşıyanları dikkate almalarını emretti". Bununla birlikte Vezir, görünüşe göre 163/779 yılında azledildi ve yerine Ya'kûb getirildi. Ancak o, 167/783 yılına kadar, Rebî' b. Yûnus yerini alıncaya değin "*dîvânu'r-resâil*"in başında kaldı.

Ebû Ubeydullah gözden düşünce Ya'kûb b. Dâvûd, Halife'nin en güvenilir danışmanı oldu. Ebû Ubeydullah'ın, sonradan kendi makamını alan Ya'kûb b. Dâvûd'un saraya girmesini desteklediğini gösteren bir şiir:³⁸

"Sen başka bir işe bakmak zorunda kaldığın bir anda
Her şeyi uhdesine alan Ya'kûb'tur.
Onu (Halifeye) tanıştıran sen iken,
Şimdi o sana hükmeder oldu.
Bu talihsizlik büyük insanlara hep olur".

Tarihçiler, Ya'kûb b. Dâvûd'un halifenin teveccühünü kazanma şeklinde ihtilaf ederler.³⁹ Bununla birlikte Ya'kûb, Ali oğulları sempaticizliği ile biliniyordu. O, Ali oğullarının 145/762 yılındaki isyanına aktif olarak katıldı ve sonra Mansûr tarafından hapsedildi. Mehdî döneminde siyasî tutuklulara genel bir af çıkarıldı ve bunun sonucu Ya'kûb serbest kaldı. Ya'kûb, halifeye bizzat vermesi gereken önemli bir öğüdü olduğu bahanesiyle kendini Ebû Ubeydullah'a tak-

37 Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, s. 482; Cahşiyârî, *Vüzerâ*, s. 154; Ebû-l-Ferec el-İsfehânî, *Eğâni*, c. XXI, s. 122.

38 Bk. F. Ömer, "Ya'kûb b. Dâvûd", *B.C.A.*, Bağdat 1969.

39 Bu vezir hakkında bk. Sourdel, *Le Vizirât*, c. I, ss. 103 vd.

dim etmiş gibi gözükür. Gerçekte bu öğüt, Mansûr dönemindeki Hasanoğulları isyanından beri hapiste olan Alevî Hasan b. İbrahim'in kaçış planıydı. Bununla birlikte Hasan, bir kolayını bulup kaçtığına, Ya'kûb, şayet Halife ona *Emân* vermeyi kabul ederse Hasan'ın teslim olmasını ve bağlılığını garanti etti.

Şüphesiz Ebû Ubeydullah'ı gözden düşürmeye çalışan düşmanı Rebî' b. Yûnus'un oynadığı rol de hatırlanmalıdır. Ancak Halife, Ya'kûb'u desteklerken siyâsî bir amaca sahipti. Bu amaç, ya Alioğulları-Abbasoğulları mücadelesini barışçı bir yolla çözecek bir adam, ya da Alioğullarının manevralarını daima gözetleyip, halifeye bildirecek bir murakıb (watch dog) bulmaktır.

Ya'kûb'a 163/779-780 yılında "Din Kardeşi", *el-Eh fi'llâh* unvanı verildi ve vezir olarak atandı.

Ya'kûb'a olan büyük güven ve sevgisi Halifeyi, bütün idareyi Ya'kûb'a vermeye ve hilafetle ilgili işlerin idaresinde onu tamamen serbest bırakmaya sevk etti.⁴⁰

Bununla birlikte Ya'kûb'un otoritesi, sadece birkaç yıl sürdü. O, Halifenin güvenini kendi arzuları doğrultusunda istismar etti. Onun adamları içerisinde Alioğulları sempatizanları önemli makamlara geldiler. Pek çok faktör onun düşüşüne yol açtı. Bunlar arasında Alioğulları-Abbasoğulları uzlaşmasını gerçekleştirmedeki başarısızlığı ve İshak b. Fadl el-Hâşimî ile ilişki kurması gibi faaliyetleri onu Halifenin gözünden düşürdü. Halifenin hoşnutsuzluğunu artıran şey, Mehdî'nin aşırı müsrifliğini, sarhoş edici içkilere ve huzurunda icra olunan müziğe aşırı düşkünlüğünü kınayan Ya'kûb'un tavrıydı.

Mehdî'nin *Mevâlî'si*, Ya'kûb'a düşmandı. Onlar, Ya'kûb'un aleyhinde, Mansûr'a karşı isyanını ve Alioğulları lehine faaliyetlerini hatırlatan bir şaya yaydılar ve onu, Halifenin Îsâabâd sarayını inşâ etmek için Müslümanların parasından elli milyon dirhem aldığını söylemekle suçladılar. Yine Mehdî'nin Mekke'den Bağdat'a dönüş yolunda "Mehdî! eğer Ya'kûb'u seçmemiş olsaydın nasıl bir adam olurdu" şeklinde yazılı bir metin görmesi de bununla ilgilidir. Bu, Mehdî'yi Ya'kûb'suz iyi bir hükümdar olacağına inandırmak için *Mevâlî* ve Ya'kûb'un düşmanları tarafından benimsenen bir başka taktiktir.

Vezir, 166/782-783 yılında görevden alındı ve hapse atıldı. Onun atadığı bütün yönetici ve memurlar işten çıkarıldı ve gözden düşürüldü.

Cahşiyârî, İbn Hallikân ve İbn Tiktakâ, vezirlikte Ya'kûb'un halefi olarak el-Fayd b. Ebî Sâlih'in adını verirler.⁴¹ Pek çok rivayet, onun idaresine ve politi-

40 Bu durum, şair Beşşâr b. Bürd'ü şu beyti/sözünü söylemeye sevk etti: "Halifeniz kaybolmuş olan insanlar, Halifeyi saz ve davullar arasında arayınız".

41 Cahşiyârî, *Vüzerâ*, s. 164; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. VI, s. 25; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, ss. 255 vd.

kasına fazla dikkat etmeksizin onun cömertliği ve kibirliliği üzerine çeşitli anekdotlar nakleder. Bununla birlikte el-Fayd, *Dîvanların* bütün işlerini kendi elinde toplayamamış gibi gözükmeştir. Merkezî hükümette Rebî' b. Yûnus, Muhammed b. el-Leys ve Ali b. Yakfîn gibi statüleri eşit olan ve birbirlerini rahatsız eden pek çok şahıs vardı.